

G'. Boboyorov
(Toshkent, O'zbekiston)
boboyorov_g@navoiy-uni.uz

Turkiy tilning proto-turk davri: xun va o'g'ur-bulg'or tarmoqlari

Abstrakt

Bugungi kunda turkiy tillar o'g'uz, qarluq va qipchoq kabi 3 ta yirik va oz sonli xalach, Janubiy Sibir, chuvash va yoqut (saxa) lahjalariga bo'linadi. Ushbu lahjalarning deyarli barchasi yoki ko'pchiligi qadimgi turk tili – "O'rxun-Enasoy bitiktoshlari tili"ning, ya'ni ko'pchilik tilshunoslar ta'biri bilan aytganda "Umumturkiy til"ning to'g'ridan-to'g'ri izdoshlari bo'lsa, ayrimlari esa bu tillardan butunlay ajralib turadi. Ayniqsa, bu bugungi chuvash va o'rta asrlardagi Volga bulg'orlari tilida ko'proq ko'zga tashlanib, ular uchun tilshunoslikda ko'pincha "proto-turk tilining izdoshlari" yoki "xun tilining bir tarmog'i" kabi atamalar qo'llaniladi. Ushbu maqolada "proto-turk" yoki "xun tili" atamalari negizida aynan qanday tushunchalar yotadi, "oltoyshunoslar va turkologlar qanday dalillarga tayanib bunday to'xtamlarga kelishgan" kabi savollarga javob berishga urinib ko'ramiz.

Kalit so'zlar: *Qadimgi turkiy til, umumturkiy til, xun, o'g'ur/bulg'or turklari, mo'g'illar, O'rxun-Enasoy bitiktoshlari.*

Muallif haqida: *G'aybulla Boboyorov — tarix fanlari doktori, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.*

Tavsiya etiladigan havola: Boboyorov, G'aybulla. 2019. "Turkiy tilning proto-turk davri: xun va o'g'ur-bulg'or tarmoqlari". *Oltin bitiglar* 3: 81—107.

Kirish

Bugungi kun tilshunosligida o'zbek adabiy tilini uyg'ur tili bilan birga turkiy tillarning "qarluq lahjasi"ga kiritish keng yoyilgan. Biroq bu yondashuv shartli bo'lib, biror yozma manbada qarluq lahjasi yoki qarluq tili atamasi uchramaydi. Holbuki, bugungi tilshunoslikda keng tarqalgan atamalar — turkiy tillarning o'g'uz

lahjasi uchun arab tilli yozma manbalarda ko'pincha turkmon tili, turkmoncha, ayrim o'rinlarda o'g'uz lahjasi atamalari, qipchoq lahjasi uchun esa qipchoq tili, qipchoqcha atamalari qo'llanilgani ko'zga tashlanadi. O'z vaqtida turkiy tillarning bir necha lahjasi borligini ta'kidlagan Mahmud Koshg'ariy o'zining *Devonu lug'otit-turk* asarida eng yirik turkiy lahjalar deb o'g'uzcha va qipchoqchani keltirar ekan ikkalasidan ham ajralib turuvchi xoqoniya turkchasiga bot-bot to'xtalib o'tadi [Koshg'ariy 1960, 66]. Bir guruh tilshunoslar xoqoniya turkchasiga Qoraxoniylar davlatida keng qo'llanilgan turkiy adabiy til o'laroq qarab, ko'proq uyg'ur va o'zbek tillarini uning bugungi izdoshlari deb biladilar.

Bugungi kunda turkiy tilda so'zlashuvchi millat va elatlarning salmog'i ikki yuz milliondan oshgan, ular bir-biriga yaqin va uzoq o'ttizdan ortiq tilda so'zlashadilar. O'z o'rnida ular turkiy tillarning o'g'uz, qarluq va qipchoq kabi uchta yirik va nisbatan oz sonli xalach, chuvash, yoqut (*saxa*), Janubiy Sibir turkiy lahjalariga bo'linadi. Ushbu lahjalarning deyarli har biri yoki ko'pchiligi qadimgi turk tili — "O'rxun-Enasoy bitiktoshlari tili"ning, ya'ni ko'pchilik tilshunoslar ta'biri bilan aytganda "Umumturkiy til" yoki "Umumturkcha" (*ing.* "Common Turkic", *rus.* "Общeturкский язык")ning to'g'ridan-to'g'ri izdoshlari bo'lsa, ayrimlari bu tillardan butunlay ajralib turadi. Bugungi chuvash va o'rta asrlardagi Volga bulg'orlari, ilk o'rta asrlardagi o'g'ur-bulg'or tillari "Umumturkiy til"ga kiritilmasdan, ular uchun tilshunoslikda ko'pincha ilk turkchaning, ya'ni "Boshlang'ich (proto-turk)chaning izdoshlari" yoki "xun tilining bir tarmog'i" kabi atamalar qo'llaniladi. Shu o'rinda "ilk turkcha" / "proto-turk" yoki "xun tili" atamalari negizida aynan qanday tushunchalar yotadi, "oltoyshunoslar va turkologlar qanday dalillarga tayanib bunday to'xtamlarga kelishgan" kabi savollarning paydo bo'lishi tabiiy.

Aytib o'tish kerak, ko'proq G'arb turkologlari — J. Kloson, G. Dyorfer va boshqalar bu masalada chuqur izlanishlar olib borishgan [Clauson 1956, 181–187; Doerfer 1973, 1–51; Dyorfer 1986, 71–134]. Turkiyalik va o'rta osiyolik izlanuvchilar, ayniqsa, o'zbek tilshunoslari ayrim o'rinlardagina "proto-turk" (ilk/boshlang'ich turkcha) yoki "xun tili" mavzusiga to'xtalganlar [Qo'chqortoyev va Isabekov 1984, 76–80; Babayarov va Kubatin 2013, 153–165]. Ko'pchilik tilshunoslar qadimgi turk tilini ko'proq "O'rxun-Enasoy bitiktoshlari"dagi so'zlar negizida qarab, qarluq (o'zbek, uyg'ur), o'g'uz (Ozarbayjon va Onado'li turklari, turkmanlar, gagauzlar), qipchoq (qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, tatar, boshqird, qumiq, qorachoy-bolqor), Janubiy Sibir turkiylari (oltoy-kiji, xakas, tuva, shor va b.) tilini bitiktoshlar tilidan

o'sib chiqqan, deb biladilar. Shuningdek, yoqut tiliga ham "Umumiy turkcha"dan uncha uzoq bo'lmagan bir tarmoq, deb qaraladi. O'rxun-Enasoy bitiktoshlarida uchrovchi mingdan ortiq so'z, so'z birikmasi, fe'l va sifatlarning ko'pchiligi ushbu uchta lahjada ko'proq saqlanib qolganligi, morfologik va grammatik yaqinlik bu qarashni to'g'rilasa-da, bitiktoshlarning VII–VIII asrlarda yaratilganligi va ulardagi so'zlar o'sha davr til xususiyatlarini aks ettirishidan kelib chiqilsa, "Umumturkiy til" uchun "Eng qadimgi turkiy til" yoki "proto-turkcha" atamasini qo'llab bo'lmazligi oydinlashadi. Bu masalani yechishda ko'proq bugungi kundagi chuvash va qisman yoqut tillari, shuningdek, chuvashchaning to'g'ridan-to'g'ri "bobo tili" hisoblangan, allaqachon o'lik tillarga aylanib ulgurgan "xun, savir, avar, bulg'or, xazar" (ya'ni turkiy tillarning "G'arbiy xun tarmog'i") tillari yordam beradi. Yuqorida keltirib o'tilgan o'g'uz, qarluq, qipchoq va Janubiy Sibir turkchalari, ya'ni turkiy tillarning "Sharqiy xun tarmog'i"ga qaraganda bu tillarda "Oltoy til oilasi"ga kiruvchi mo'g'il, tungus-manjur, koreys va yapon tillariga yaqinlik ko'proq saqlangani ko'zga tashlanadi.

Shu o'rinda turkiy tillarning "G'arbiy xun tarmog'i" ko'proq Sharqiy yevropada tarqalgan turkiylarning tili, "Oltoy tillari oilasi"dagi xalqlar esa Osiyoning kunchiqar tomonida, har ikkisi orasidagi masofa deyarli o'n ming chaqirim, qolaversa, ular orasida turkiy tillarning "Sharqiy xun tarmog'i" o'rin olgan bo'lib, nega o'zaro qo'shnilar emas, bir-biridan uzoqdagi tillar orasida so'zlar yaqinlikni saqlab qolgan, degan savol kelib chiqadi.

Bu kabi chigalliklarga aniqlik kiritish uchun turkiy tillarning "proto-turk" va "xun" davrlariga qarab borish kerak bo'ladi. Shu bilan birga, "proto-turkcha" sanaluvchi, xitoy yilnomalarida "di", "din-lin", "te-le", "gao-che" tillari va turkiy tillar bilan u yoki bu darajada bog'liq qadimgi "*syau-bi* (savir)", "*to-ba* (tabg'ach)", "*mu-jung*", "*juan-juan*" (avar bo'lsa kerak, "*i-da*" (eftalit), "*tu-yu-xun*", "*ki-dan* (qoraxitoy)" tillari bilan tanishib chiqish masalaning ko'pgina tomonlarini oydinlatishda yordam beradi.

Ushbu masalaga chuqurroq to'xtalishdan oldin mavzu bilan to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita bog'liq Oltoy til oilasi nazariyasi va uning bugungi kundagi holati bilan qisqacha tanishib chiqish kerak.

"Oltoy til oilasi" nazariyasiga yangicha yondashuvlar

Turkiy tillar tarixi bo'yicha izlanishlar olib borgan ko'pchilik tilshunoslar u yoki bu darajada "Oltoy til oilasi" masalasiga to'xtalganlar. Paydo bo'lishi XVIII asrga borib taqaluvchi

oltoyshunoslik bo'yicha shved F. fon Stralenberg (1730), fransuz J. P. Abul-Remyuze (1820), nemis V. Skott (1836), fin M. A. Kastren (1813–1852), daniyalik V. Tomsen (1890) tomonidan izlanishlar olib borilgan. Ikki yuz yildan ortiq vaqt ichida o'nlab yirik tilshunoslar yetishib chiqdi. Ushbu nazariyaga ko'ra, turkiy — mo'g'il — tungus-manjur — koreys-yapon tillari boshlang'ichda bitta “bobo til” negizida shakllangan bo'lib, ular chamasi bundan besh-olti ming yil burun — miloddan oldingi IV mingyillikda tarmoqlanib ketgan. Boshlang'ichda u ikki tarmoqqa: *g'arbiy* (turk – mo'g'il – tungus-manjur) va *sharqiy* (koreys – yapon), keyinchalik yana bir necha tarmoqlarga bo'linib, ulardan har biri ayri-ayri til guruhi (turk-mo'g'il, tungus-majur, koreys-yapon)ga aylana borgan. Eng oxirida turk va mo'g'il tillarida ajralish yuz bergan. Keltirib o'tilgan beshta til turkumini bitta oilaga birlashtirgan N. Poppe, G. Ramstedt kabi atoqli tilshunoslar ularning barchasi aglyutinatativ tillar ekanligi, minglab o'xshash so'zlar uchrashi, jins ayrimi yo'qligi, kelishiklarda anchamuncha uyg'unlik borligi va boshqa tomonlarga e'tibor qaratishgan [Ramstedt 1924; Ramstedt 1957; Poppe 1957]. Bu nazariyani qo'llab-quvvatlovchilar turkiy tillarda -z undoshi qolgan tillarda -r (rotatsizm), -sh undoshi esa -l (lambdaizm) ko'rinishida uchrashi, so'z boshi u- tovushining n- ekanligi va yana bir qancha jihatlarini ta'kidlaydilar:

1) turk. *qaz*- “qazmoq”, mo'g'il. = manjur. *karu*-, koreys. *karka*-; turk. *qaz* “g'oz”, manjur. *garu* = tungus. *gare*, koreys. *kari*.

2) turk. *qaşı*- “qashimoq”, koreys. *kıl*k-, mo'g'il. *kalçi*; turk. *iş* “ish”, koreys. *il*; turk. *taş* “tosh”, mo'g'il. *çıl(ağun)*, koreys. *tol*.

3) turk. $\emptyset$ = koreys. *p*- = goldicha *p*- = evenkicha *h*- = o'rta mo'g'il. *h*. turk. *hadaq* / *adaq* > *ayak* “oyoq” = koreys. *patang*, *patak* “ost, tag” = o'rta mo'g'il. *hadak* = tungus. *hat*, *at* = manjur. *fatan*.

4) turk. *y*- = koreys *n*- = mo'g'il. *n*- = tungus-manjur. *n*: turk. *yaz* “yoz/bahor” = koreys. *nyər-im* “yoz” = mo'g'il. *nir-ai* = manjur. = *nar-hun*. Shu o'rinda oltoyshunoslar eng ko'p to'xtalgan o'xshashlik — ushbu undoshlardagi bunday holat turkiy til turkumiga kiruvchi chuvashchada ham boshqa turkiy tillardagi singari -z, -sh, emas, balki -r, -l, -s ekanligidir. Umumturkcha *qaz*- “qazmoq” = chuvash. *hir*-; umumturk. *qaz* “g'oz” = chuvash. *kar*; umumturk. *yaz* / *jaz* “yoz/bahor” = chuvash. *şur* [Tekin 1976, 121, 127-129; Demir va Yilmaz 2002, 397-398]. Chuvashcha turkiy tillarning o'rta asrlarda o'lik tilga aylangan *ogur* (o'g'ur) / *bulg'or* tarmog'ining izdoshi bo'lib, bu tarmoqqa kiruvchi bulg'or, xazar, savir, avar turkchalarida ham shunga o'xshashlik ko'zga tashlanadi. “Oltoy nazariyachilari” turkiy

tillarning o'g'ur-bulg'or tarmog'ida mo'g'il, tungus-manjur, koreys va yapon tillaridagi -r, -l undoshlariga uyg'unlik borligini aytib, bu esa boshlang'ichda proto-turk tilida ham shunga o'xshashlik bo'lganini olg'a suradilar.

Deyarli bir asrdan beri izlanishlar olib borilayotgan ushbu nazariya bo'yicha bugungi kungacha ko'plab tortishuvlar kelib chiqqan bo'lib, tilshunoslarning sezilarli qismi "Oltoy nazariyasi"ni qo'llab-quvvatlashgan bo'lsa, bir turkum turkologlar esa bu nazariyaga butunlay qarshi chiqishgan. Ayniqsa, o'tgan asrning 20-30 yillarida G. Ramstedt, B.Y. Vladimirsov va 50-70 yillarida N. Poppe, K. Menges, T. Tekin kabi yirik tilshunoslar Oltoy nazariyasini kuchaytiruvchi o'nlab lingvistik dalillarni o'rta tashlagan bo'lishiga qaramay [Vladimirsov 1929; Menges, 1968; Poppe, 1972; Tekin, 1976: 118-136], G. Dyorfer, J. Kloson, A. Sherbak kabi yirik turkolog olimlar bu nazariyaga qarshi chiqib, "Oltoy tillari"ga kiritiluvchi turk, mo'g'il va tungus-manjur tillaridagi o'zaro o'xshash so'zlar uchrashi – "bu biror genetik yaqinlik emas, ko'p asrlar bo'yi qo'ni-qo'shni va aralash yashash natijasi, ya'ni o'zaro o'zlashma so'zlardir" degan to'xtamga kelishgan [Clauson 1956, 181-187; Shcherbak, 1959: 31-45; Doerfer 1973, 1-51; Dyorfer, 1986: 71-134]. "Oltoy tillari"da sanoqlar tizimida, qarindosh-urug'chilik atamalarida, kishi tana a'zolarining nomlanishida, asosiy fe'l va sifatlarda, zamon yasovchi qo'shimchalarda o'zaro o'xshashlik yoki umumiylik yo'qligini olg'a surgan ushbu tilshunoslarning qarashlari keyingi yillarda keng yoyila boshladi.

Yaqin yillarda A. Starostin, A. Dibo, O. Mudrak kabi rus turkologlari tomonidan ingliz tilida "Oltoy tillari lug'ati"ning chop etilishi va unda 2800 ga yaqin so'zda o'zaro o'xshashlik borliginining olg'a surilishi bu nazariya bo'yicha tortishuvlarni yanada kuchaytirib yubordi [Starostin va boshqalar 2003]. Ularning qarashlarini keskin tanqid ostiga olgan va deyarli 60 betlik maqola yozgan A. Vovin esa bu nashrni "negizi yo'q bir til oilasining lug'ati" deb atadi va o'zaro o'xshash so'zlarni "o'zlashma yoki shunchaki tasodif" o'laroq ochiqsladi [Vovin 2005, 71-132]. O'z navbatida A. Dibo va A. Starostin 140 betlik maqolasida A. Vovinning tanqidlari va o'zlarining qarashini qaytadan ko'rib chiqib, uning o'zini keskin tanqid qilishdi [Dibo va Starostin 2008, 119-258]. Yuqorida aytib o'tganimizdek "Oltoy tillari lug'ati"da 2800 ga yaqin so'z ko'rib chiqilgan bo'lib, A. Starostin va uning safdoshlari minglab "proto-oltoycha" so'zlarni tiklashgan va ularning turk, mo'g'il, tungus-manjur, koreys va yaponcha shakl va ma'nolarini topishga uringan edilar. Shuningdek,

ushbu tadqiqotchilar G. Dyorfer va J. Kloson tomonidan bildirilgan qarash – “Oltoy tillari deb atalayotgan oila ichidagi o'xshash so'zlar bor-yo'g'i 2% ni tashkil etadi, bu esa ularning qarindosh tillar bo'lganligi borasidagi qarashlarni yo'qqa chiqaradi” degan fikrning noto'g'riligiga, o'zaro o'xshash so'zlar esa 20% ekanini ta'kidlagan edilar.

Qisqasi, “Oltoy til oilasi” nazariyasi haligacha to'laqonli isbotlanmagan bo'lsa-da, bu nazariyani butunlay yo'qqa chiqaradigan dalillar o'rtaga tashlanmaganini, o'zaro tortishuvlar yanada jadal tus olayotganini aytib o'tish kerak.

Turkiy tillarning proto-turk bosqichi

Miloddan oldingi birinchi mingyillikning so'nggi asrlariga tegishli “Xanshu” (“Xansulolasi tarixi”) va “Shiji” (“Tarixiy esdaliklar”) kabi xitoy yilnomalarida atigi bir nechta eng qadimgi turkiy so'z yoki atama *Hsiung-nu* / *Xun-nu* (Xun) saltanati (m.av. III – mil. II asrlar) bilan bog'liq holda uchraydi. Ular *den-li*, *ku-tu*, *shan-yuy*, *ou-tu*, *kin-lu* kabi so'zlar bo'lib, ko'pgina tadqiqotchilar ularni “Tangri”, “qut/quti”, “yabg'u”, “o'rdu / o'rda”, “qingraq” (qing'ir qilich) o'laroq tiklab, qadimgi turkcha negizga ega so'zlar, deb qaraydilar [Hirth 1900, 222; Golden 2002, 46-487]. Ayniqsa, xitoylik mualliflar tomonidan *hsiung-nu* boshqaruvchilarining eng yuksak unvoni sifatida tilga olinib, *den-li ku-tu shan-yuy* shaklida keltirilgan va ular tilida “Yaratuvchining o'g'li shanyuy” ma'nosida ekanligiga urg'u berilgan so'z birikmasini ko'pchilik oltoyshunos va turkologlar “Tangri quti yabg'u” deb tiklaydilar [Clauson 1960, 115]. Xitoy yilnomalarida 200 ga yaqin *xun-nu* (xun)cha kishi ismi va unvoni bilan bog'liq atamalar uchrab, ularning bir bo'lagina turkiy negizda tiklangan. Misol uchun, xun hukmdorlarining ismi – *Tu-man*, *Mao-dun*, *Ki-ok* va yana bir nechta tilshunoslar tomonidan turkiy negizda Tuman, Bahodur, Ko'k deb qaraladi [Gömeç 2004, 116; Babayar 2014, 121-126]. Shuningdek, xitoy yilnomalarida o'rin olgan *syun-nu* (xun)chaga tegishli quyidagi so'zlar ham turkiy negizga ega: 橐駝 **thāk-lhā* “tuya” — proto-turk. **tay-lag* “tayloq bo'taloq, 服匿 **bwə-nə* “idish turi” — proto-turk. **bök-lüg* “po'kaklik”, 𐰽𐰺𐰍 **kwjāt-d(h)ē* “ot turi” — proto-turk. **qatir* “xachir”, **kjāj-tək* — proto-turk. kishi ismi **Katik* “qattiq, 呼廚泉 **wā-ḍa-zjwan* — proto-turk. **otoči-n* “o'tachi, tabib”, 廓洛 *khwāk rhāk* “qayish, kamar” — proto-turk. **kulak* > *quşaq* “belbog'” [Dybo 2007, 86-88, 90, 105]. Rim va yunon yozma manbalarida esa yuzlab xuncha atamalar (kishi ismi, unvon, atoqi so'z va b.) uchrab, ularning sezilarli bir bo'lagi turkiy til negiziga ega deb qaraladi [Maenchen-

Helfen, 1973; Pritsak 1982, 428-476; Golden 2002, 70, 72, 85, 89].

Biroq bu kabi qarashlar to'laqonli o'z isbotini topmagan bo'lib, ular bo'yicha butunlay boshqacha fikrlar ham bildirilganini ko'zdan qochirmaslik kerak. Ushbu so'z va atamalarga eroniy, paleoaziatik (kett, yenisey) va boshqa tillar negizida yondashuvlar ham uchray turadi [Pulleyblank 1962, 58-144, 206-265; Pulliblenk 1986, 29-70; 71-134; Dyorfer 1986, 71-134; Vovin 2007, 177-187; Voynikov 2018].

Xun tili bilan bog'liq so'zlarning turkiy yoki teskarisi ekanligini ta'kidlagan tilshunoslarning ko'pchiligi so'z va atamalarning ko'proq tashqi tuzilishi va ma'nosiga to'xtalishgan bo'lib, ayrimlar istisno, ko'pchilik izlanuvchilar xitoy yilnomalaridagi *shu elatning tili Hsiung-nu (xun) tiliga yaqin, xun tiliga yaqin, biroq kichik farqiliklar bor* kabi ma'lumotlarni e'tibordan chetda qoldirishgan. Ayniqsa, bunday yondashuv g'arb turkologlarining izlanishlarida ko'proq ko'zga tashlanadi.

Holbuki, xitoy yilnomalarida "O'rxun-Enasoy bitiktoshlari"ning yaratuvchilari bo'lmish Turk xoqonligidan (552-744) ancha oldin yashab o'tgan (miloddan oldingi bir mingyillik so'nggi asrlari va milodiy mingyillikning o'rtalari) *Di, Din-lin, Te-le* (*Tegrek), *Sye-li* (Sir), *Gyan-gun* (Qirg'iz), *Yue-ban, Gao-che / Gao-gyuy* singari siyosiy uyushma yoki qabila-urug' birlashmalarining tili to'g'risida so'z borganda quyidagicha ma'lumotlar uchray, ular mazmunidan ushbu tillarning "Xun tili"ga yaqinligi va o'z navbatida qadimgi turkiy tillar ekanligi anglashiladi:

1) "Qadimda *Di* (elati) *Di-li, Din-lin*, keyinchalik *Gaogyuy*, so'ngra esa *Te-le* deb atala boshlagan" [Bichurin 1950, 301; Potapov 1969, 148-149; Xo'jayev 1995, 146];

2) "*Gao-che* (ya'ni *Xoy-xu* "uyg'ur")lar "qizil *Di*"larning bir bo'lagidir. Shuning uchun ularning ilk oti *Di-li* edi. *Din-lin*lar va ular *Hsiung-nu* (xun)lar bilan deyarli bitta tilda so'zlashadilar" [Ekrem 1995, 69];

3) "*Xya-gas* (qirg'iz)larning yozuvi va tili *Xoy-xu* (uyg'ur) larnikiga juda yaqin" [Bichurin 1950, 353].

Shu o'rinda ushbu ma'lumotga qisqacha oydinlik kiritib o'tsak. Qirg'izlarning yilnomalarda *xya-gas* deb tilga olinishi, ilk o'rta asrlarga, aniqrog'i, Turk va Uyg'ur xoqonliklari (745-840) davriga to'g'ri kelib, ularning "*yozuvi va tili uyg'urchaga juda yaqin*" ekanligi buni ko'rsatib turibdi. Ya'ni Janubiy Sibir qirg'izlarining yozuvi va tili O'rxun-Enasoy bitiktoshlarida qo'llanilgan yozuv va til bilan deyarli bir xil bo'lib, shuning uchun xitoylik mualliflar ularni uyg'urlar

bilan tenglashtirganlar. Shuningdek, Qirg'iz xoqonligi davri (VIII–IX asrlar)dan yetib kelgan kishi ismlari va unvonlar qadimgi turkcha ekani ham ular turkiy tilli bo'lib, "O'rxun-Enasoy bitiktoshlari tili"da so'zlashganini ko'rsatadi. Bu bilan ushbu tilni "proto-turkcha" bo'lgan demoqchi emasmiz. Ehtimol, bundan eskiroq chog'larda, ya'ni "Xun davri"da bu til boshqacharoq bo'lgandir. Bu yerda ushbu ma'lumotni keltirishdan maqad — ularning tili *Xoy-xu* (Uyg'ur)lar tiliga yaqin, o'z navbatida esa "uyg'ur tili"ning *Di* (*Din-lin*, *Te-le*) tillari bilan bir tarmoqdan, deb ko'rsatilishidir.

Shuncha ma'lumotlar uchrashiga qaramay, ayrim tadqiqotchilarning xunlarni yoki ularga yaqin urug' va elatlarni turkiylar bilan bog'lamaslikka urinishlarining tagida yana qanday sabablar yotadi? O'tgan asrning 70-yillarida O. Menxen-Xelfen Osiyo Xun saltanati va Yevropa Xun saltanati (IV–V asrlar) orasida bog'liqlik borligi to'g'isida aniq bir ma'lumotning uchramasligi, shuningdek, xitoy yilnomalarida "syun-nu" (eski o'qilishi "Hsiung-nu") o'laroq tilga olingan Osiyo xunlari o'zlarini "xun" deb ataganmi-yo'qmi masalasi ham qorong'u ekanligiga urg'u bergan [Maenchen-Helfen, 1973], bir qator izlanuvchilar esa unga ergashib, xunlarning turkiy ekanligiga shubha bilan qaray boshlagan edilar. Yaqin yillarda esa fransuz tadqiqotchisi E. de la Vessier har ikkala saltanat bitta negizga egaligi, buni xitoy yilnomalarida eslatib o'tilgan — 370-yillarda *hsiung-nu*larning bir bo'lagi g'arbga ko'chganligi to'g'risidagi ma'lumot tasdiqlashini yozib, endilikda Menxen-Xelfen va uning izdoshlarining qarashlari yo'qqa chiqarilganiga urg'u berdi. Unga ko'ra, Xitoyning shimoli-g'arbidagi Dunxuan viloyatidan topilgan milodiy III asrga tegishli sug'dcha "Eski xatlar"da *xwn* "xun"lar borasida so'z borib, ular yilnomalardagi "Hsiung-nu"lar bilan bitta elatdir [Vaissière 2005, 3-26; Vaissière 2003, 119–132; Vesser 2014, 117–133]. Buni 370-yillarda Xitoyning shimoli-g'arbidan janubga — Amudaryoning yuqori oqimi tomon yo'l olgan "Hsiung-nu"larning pahlaviy, baqtriy kabi eroniy tilli yozma yodgorliklarda "xyun", "xion", "xun", "un", "al-xun", qadimgi hind bitiklarida "xuna", "sveta-xuna", "xara-xuna", grek, arman, suryoniy manbalarida "xun", "xo'n", "un" ko'rinishlarida uchrashi [Golden 2002, 46–47; Konukçu 2002, 827] ham ko'rsatib turibdi. Demak, ularning barchasining negizida "xun" etnonimi turibdi.

Shu o'rinda Turk xoqonligining boshqaruvchilari va qo'shinlarini sug'diylar *xwn* "xun" deb ataganliklari Panjikentdan topilgan "Mug' tog'i sug'diy hujjatlari" (VIII asrning 20-yillari) asosida o'z tasdig'ini topishini aytib o'tish kerak [Grenet, Vaissière 2002, 155–

196]. Qadimdan turkiy elatlar bilan aralash va qo'shni yashagan sug'diylar turklarni "xun" deb yozishini "shunchaki bir tasodif, sug'diylar turklardan oldin Markaziy Osiyoda ustun bo'lgan xunlarga mengzatib yoki ularning siyosiy davomchilari sifatida turklarni shunday atayverishgan" deyish qanchalik o'zini oqlaydi? Bunday savollarga biroz quyida chuqurroq to'xtalib o'tamiz, xitoy va sug'diy manbalarda xunlarning bir tarmog'i deb ko'rsatilgan "turklar" ilk o'rta asrlarda shu nom bilan tarix sahasiga chiqishlaridan biroz oldin ko'plab boshqa turkiy elatlar kabi umumlashtiruvchi etnonim bilan "xun" deb atalar edi. Bungacha turkiy xalqar, to'g'rirog'i, ularning ilk ota-bobolari turli tillardagi manbalarda asosan "tur", "di, din-lin, te-le", "hsiung-nu/xun" o'laroq tilga olinadi.

Kezi kelganda Osiyo Xun saltanatidan biroz keyin Amudaryoning yuqori oqimi va uning tegrasidagi o'lkalarda o'z hukmronligini o'rnatgan Kushon saltanati (mil. av. I – mil. III asrlar) boshqaruvchilarining tiliga tegishli ayrim so'zlarning turkiy negizli ekanligini aytib o'tish kerak. Boshlang'ichda ularning boshqaruvchilari "yabg'u" unvoniga ega bo'lib, kushon tangalarida o'rin olgan "kara", "idi" kabi atamalarni ayrim tadqiqotchilar turkiy negizdan izlashadi. Keyinchalik yerli baqtriy tili va yozuvini qullangan va eroniycha "shahanshoh" unvonida ish yurita boshlagan kushonlarning qadimgi turkiy elatlarga nechog'lik bog'liqligi bugungi kunda o'z yechimini topmagan. Biroq kushonlar yashagan ilk hududlar Tyanshanning kunchiqar tomonlari va Oltoy tog'lariga yaqin bo'lganligi, boshqaruvda qo'llanilgan ayrim atamalar, kushon boshqaruvchilaridan bir qanchasining ismi turkiy negizli ekanligi (Tokto, Kanik / Kanishka, Kujula), eski kushon inonchida iloh Omo (O'ma) va qadimgi turk bitiktoshlaridagi Umay o'xshashligi, tangalardagi tamg'a bichimlari, qadim hindistonliklarning Kushon va Turkxoqonligi boshqaruvchilarini "turushka" (turk) debataganliklari, arman, arab-fors va boshqa tillardagi yozma manbalarda kushon va turklar orasida qandaydir bog'liqlik bordek ko'rsatilishi, kushon va qadim turk san'atida o'xshash syujetlarning uchrashi (soqolsiz, biroz qisq ko'zli inson tasvirlari) bu masala bo'yicha chuqurroq izlanishlar olib borilishini talab etadi [Babayarov, Kubatin 2010, 64-74].

Eftalit tili masalasi

Miloddan oldingi so'nggi mingyillik va milodiy bir mingiyillikning o'rtalarida turkiylar bilan u yoki bu darajada bog'liq yana bir necha etnonimlarga duch kelamiz. Bular: *yue-ban*, *gao-che*

/ *gao-gyuy* (uyg'ur), *u-xuan* (avar), *i-da* (eftalit), *gyan-gun* / *xa-gyas* (qirg'iz). Ushbu proto-turk elatlar orasida yana bir qancha elat va urug'lar tilga olingan bo'lib, ular orasida eftalitlar va ularning tili masalasi alohida ajralib turadi. Yozma manbalarda bosh unvonlari "yabg'u", "tegin" singari eski turkcha, boshqaruvchilarining ismi esa Kunxan, To'raman, Mihragula (Mitra+qul), G'atfar (G'at+avar) va yana bir qancha turkiy-eroniy negizli atoqli otlargina saqlangan [Tolstov 1948, 277; Rtveladze 2004, 106–109; Lurje 2012, 13] eftalit tili haligacha jumboq bo'lib turibdi.

Yaqin yillarda Kashmir o'lkasi (Pokiston)dan topilib, Aman ur-Rahonning kolleksiyalari orasida saqlanayotgan eftalitlarga tegishli, Samarqandda yasalgan muhrda baqtriy yozuvida:

..](p?)z[... βαγο ολαργο uonano ραο ο(α)ζαρκο κορανο ραο
 σαμαρκ(α)ο (αφ)ρ(ιγ)ανο - ...](r?)z[••]ο *bago olargo uonano šao*
o(a)zarko (k)ošanošao samark(a•)o (af)r(ig)ano...

— "Hukmdor Ularg — xunlar qiroli, buyuk kushon-shoh samarqandlik, Afrigon (Avarigon?) xonadonidan" iborasi uchrab, ayrim tadqiqotchilar undagi *Oglargo* (Ularg / O'larg) ismini turkiycha (ko'proq ogur / o'g'ur turkchasi)dagi o'gul-lar > o'g'lar "o'g'ullar; shahzodalar" va eroniycha qo'shimcha (adj. suffix) — gdan yasalgan so'z deb qaramoqdalar [Rahman va boshqalar 2006, 125–131].

Turli tillardagi yozma manbalarda xunlarning bir tarmog'i sifatida eslatilgan eftalit elatining tili to'g'risida xitoy yilnomalarida "Ye-da (eftal)larni ayrimlar *yue-ban* (*gao-gyuy*/uyg'ur)lar bilan bog'lashsa, ayrimlar ularni *yue-chji* (to'xor)lardan kelib chiqqan deb biladilar", "ularning tili na turli *xu* (sug'diylar va boshqa o'troq eroniy elatlar), *gao-gyuy* (uyg'ur) va na *juan-juan*lar (proto-mo'g'il)lar tiliga o'xshaydi", "ularning tili qo'shni elatlar tiliga o'xshamaydi, biroq *tu-yu-xun* tarjimonlari orqali boshqalar bilan o'zaro anglashadilar" [Vaissière 2003, 119–132] kabi ma'lumotlarga tayangan ayrim tadqiqotchilar eftalitlarni boshlang'ichda Oltoy tog'larining janubi va Tibetning shimolidagi Sin-xay o'lkasida yashab, keyinchalik Badaxshon va Amudaryoning yuqori oqimlariga ko'chib kelgan elat sifatida qaraydilar. Ko'pchilik tadqiqotchilar ushbu ma'lumotdan kelib chiqib "eftalitlarning tili turkiycha bo'lmagan, buni ularning tili *gao-gyuy* (uyg'ur) tiliga o'xshamaydi degan ma'lumot ko'rsatib turibdi" deb yozishadi-yu, ushbu ma'lumotning *eftalitlar tili xu* (sug'diy va boshqa o'troq eroniylar) tiliga va na *juan-juan* (proto-mo'g'il) tiliga o'xshaydi degan joyiga e'tibor qaratishmaydi? Bunday biryoqlama yondashuvni sobiq sovet sharqshunoslari va o'zimizning bir qator arxeolog va tarixchilarimiz allaqachon eftalitlarni sharqiy

eroniy tilli elatlar qatoriga qo'shib, "buni ularga tegishli baqtriy tilli yozma yodgorliklar va tanga-pullar ko'rsatadi" deb yozishlarining o'ziyoq ko'rsatib turibdi [Ilyasov 1999, 32–41; Isomatov 2009; Pilipchuk 2016, 423–448].

Biroq masalaga bunday yondashuv o'zini oqlamasligini aytib o'tish kerak. Chunki eftalitlarni deyarli barcha tillardagi manbalar: xitoy, yunon, pahlaviy, hind, tibetcha yozma yodgorliklar xunlar bilan bog'lamoqda, arab va fors manbalarida esa ular "turklar" o'laroq ko'rsatilgan bo'lsa, eftalitlarning o'zlari tomonidan bostirilgan tangalarda *αλχοβο* "ol-xo'n" (qizil xun) atamasi o'rin olgan. Bir-biridan bir necha chaqirim uzoqlikda yashagan yunon bilan tibetlik, arab bilan xitoylik eftalitlarni "xunlarning bir tarmog'i" deb atashi o'z-o'zidan bo'lmasa kerak.

Bizningcha, eftalit tilining xitoy yilnomalarida "gao-gyuy (uyg'ur) va juan-juan tillaridan boshqacha" deb tilga olinishi uning "O'rxun-Enasoy bitiktoshlarining tili" (ya'ni o'g'uz — qarluq — qipchoq — Janubiy Sibir turkiy tillari tarmog'i)ga emas, turkiy tilning "ogur (o'g'ur)" (G'arbiy xun, savir, xazar, bulg'or, chuvash) turkumiga yaqin bir til bo'lgani yotadi. Eftalitlar bilan bog'liq ma'lumotlarning ko'pchiligi ularni o'g'urlar bilan bog'lashga undaydi. Birinchidan, xitoy yilnomalarida eftalitlar bilan bog'liq etnik atamalar "avar", "abdal" ko'rinishlarida uchraydi, shu bilan birga baqtriy va hind yozuvli eftalit tanga va muhrlarida "xingil" ("xanjar" > qing'ir "egri pichoq) va b. so'zlar saqlangan, ikkinchidan, arab tarixchi va geograflari barcha turkiy elat va urug'larni emas, ular orasidan "xalach", "kanjina turklari"ni eftalitlarning izdoshlari o'laroq tanishtirib, *Hyatila — To'xoristonni boshqargan qudratli kishilar guruhi, Xalaj va Kanjina turklari ularning avlodidir* deb yozishgan [Bosworth 1965, 6-7; Bahodirov 2014, 214].

Bundantashqari, eftalitlar boshlang'ichda "xun" deb, aniqrog'i, ularning g'arbiy bir tarmog'i bo'lmish "Oq-xun" deb yuritilgani, "eftal" atamasi esa ularning boshqaruvchisi (yoki boshqaruvchi urug'i) nomidan kelib chiqqanini unutmazlik kerak. Shu o'rinda qadimgi turklarda "oq — g'arb, kunbotar tomon ma'nosida yuritilganini ham ko'zda tutish kerak bo'ladi. Ustiga-ustak, xitoy yilnomalarida ular bilan bog'liq keltirilgan *Xu-a* (*Avar") va yunon manbalarida *varxonit* (*avar+xun)lar eftalitlarni "G'arbiy xun dunyosi"ga, ya'ni *avar* — *xazar* — *savir* / *suvar* — *chuvash* dunyosiga yetaklaydi. Bu qarashni biroz quyida ko'rib o'tiladigan *tabg'ach* > *chuvash* va *syambi* / *sarbi* = *savir* / *suvar* birligi ham anchagina kuchaytiradi. Demak, eftalitlar turkiy tillar "Sharqiy xun tarmog'i" (O'rxun-Enasoy bitiktoshlari tili)

emas, "G'arbiy xun tarmog'i"ga borib taqalib, ularning tili Turk va Uyg'ur xoqonliklari, shuningdek, Qoraxoniylar va ko'plab keyingi turkiy davlat uyushmalari tilidan ayri bo'lib, bugungi chuvashchaga yaqin edi. Bu esa xitoy yilnomalarida "*ularning tili gao-gyuy (uyg'ur) tiliga o'xshamaydi*" degan ma'lumot o'rin olishiga olib kelgan.

VII–VIII asrlarda Kavkazda to'g'ridan-to'g'ri xazarlar bilan to'qnash kelgan arablar xazarlarni "turk" deb atagani, shu bilan birga ularni qandaydir bir ma'noda boshqa turklardan ajratib ko'rsatganliklari ko'zga tashlanadi. Holbuki, Shimoli-Sharqiy Kaspiy, Volgabo'yi va Shimoliy Qoradengizda o'z ustunligini o'rnatgan Xazar xoqonligi (630–955) to'g'risida yozgan xitoyliklar ularni "*Tu-kyue Ko-sa*" (Xazar turklari) deb ko'rsatadilar [Chavannes 1903, 145, 170, 256; Shiota 2005, 231–261]. Xazarlarni boshqa turkiylardan, ya'ni "O'rxun-Enasoy bitiktoshlari tili"da so'zlashuvchi turkiylardan ajratib turgan belgi – ularning turkiy tillarning "Ogur (O'g'ur)" (boshqa bir atalishi "G'arbiy xun") tarmog'idan bo'lganliklaridir. To'g'rirog'i, turkiylarning o'g'uz — qarluq — qipchoq — Janubiy Sibir tarmog'i toshni "dash/tash/tas" deb atasa-yu, bu tarmoqdagilar "chul" deb yuritsa, birinchi turkumdagilar "besh" sonini "besh/bes" desayu, qolganlari "pilek" (~ *bilak* "panja") deb yuritsa, kelib chiqishi qadimda bir bo'lgan elatlar o'zaro bir-birini tushunmasligi aniq. Demak, eftalit, xazar va yana shunga o'xshash turkiylar (aniqrog'i, proto-turk yoki yon tarmoq tili "O'rxun-Enasoy bitiktoshlari"ni yaratuvchilarning tilidan ancha ajralib turgan va ushbu tillarga ilk bor duch kelgan boshqa elat vakillari "ularning tili o'zaro o'xshamaydi" deb yozganlarida birmuncha haqli edilar.

Keltirilgan ushbu ulgi so'zlar ilk o'rta asrlar bilan bog'liq. Xo'sh, undan oldin, aniqrog'i, Xun saltanati va undan keyingi siyosiy uyushmalar davri — Turk xoqonligigacha bo'lgan deyarli mingyillik davr ichida turkiy elatlarning ota-bobolari turkiy tillarning qaysi lahjalarida so'zlashishgan? Ko'pchilik tilshunoslar boshlang'ichda bitta "Xun tili" bo'lib, Xun saltanati parchalangach — milodiy II–III asrlarda ushbu "bobo til" ikkiga — "Sharqiy xun" (o'g'uz – qarluq–qipchoq — Janubiy Sibir) va "G'arbiy xun" / O'g'ur (avar — savir — xazar — bulg'or — chuvash) tarmoqlariga ajralib ketgan. Chamasi, bungacha bu til ko'proq mo'gil va ozroq oltoy til oilasining boshqa til guruhlariga bilan ancha yaqinlikka ega bo'lgan. Buning aniq ulgilari "tosh" chuvashchada "chul", mo'gilchada "chil(ag'un)" ekanligida ko'rinsa, Yevropa Avar davlatning boshqaruvchilaridan biri — Bayan "Sharqiy xun" tarmog'ida "Bay" (boy "boylik egasi"), mo'gilchada "Bayan" ko'rinishida bugungacha yetib kelgan [Golden 2002, 89;

Yılmaz 2018, 2]. Kezi kelganda aytib o'tish kerak, "tosh" so'zining koreyschasi "tol"dir [Golden 2002, 14]. Shuningdek, Toshkent toponimining eng eski shakli "Choch" so'zining negizida proto-turkcha *čalč ~ čäč "tosh" yotib, ushbu so'z miloddan oldingi bir mingyillikning so'nggi asrlarida xunlarning bir bo'lagi Sirdaryoning o'rta oqimlariga ko'chib kelishlari bilan bog'lanadi [Maksudov va Babayarov 2009, 199-105].

Turkiy tillarning o'g'ur tarmog'i

Yuqorida keltirib o'tilganidek, ko'pchilik turkologlar bugungi chuvash tili, o'rta asrlar Volga bulg'orchasi va ilk o'rta o'rta asrlardagi *ogur* (o'g'ur) / *onogur* (o'n-o'g'ur "o'n o'g'uz"), *qutrigur* (*to'qurg'ur* "to'qqiz o'g'uz"), *savir*, *avar*, *bulg'or* va *xazar* tillarini turkiy tillarning "Ogur" (O'g'ur) yoki "proto-bulg'or" tarmog'iga kiritadilar. Turlicha qarashlar o'rtaga tashlangan bo'lsa-da, bu tarmoq "proto-turkcha"dan milodning boshlarida ajralib chiqqan, deb sanaladi [Tekin 2008, 26]. "O'g'ur" va "o'g'uz" etnik atamalarining negizi bir bo'lib (r ~ z almashinuvi), ular milodning IV-V asrlariga kelib, turli tarmoqlarga bo'linib ketgan, degan tushunchalar bor [Golden 2002, 75-56].

"O'g'ur tarmog'i"ning "O'rxun-Enasoy bitiktoshlari" tili — "Umumiyturkcha"dan ajralib turadigan bosh belgilari quyidagichadir:

1) r ~ z almashinuvi: chuvash. *xir* "qiz bola" ~ O'rxun-Enasoy. *qiz* "qz bola"; *sekir* "sakkiz" ~ *sekiz* "sakkiz" *toqur* "to'qqiz" ~ *to'quz* "to'qqiz", *o'tur* "o'ttiz" ~ o'tuz "o'ttiz".

2) l ~ sh almashinuvi: chuvash. *pilek* "besh" ~ O'rxun-Enasoy. *beshe* "besh"; *chal* > *chul* "tosh" ~ *tash* "tosh".

3) d ~ y almashinuvi: Bolqon bulg'or. *dilom* "ilon" ~ O'rxun-Enasoy. *yilan* "ilon"; *Dayix* "Yoyiq (Urol daryosi)" ~ Yayiq.

Bundan tashqari, "oq (tus)" so'zi o'g'ur tillaridagi *shara* (chuvash. *shura*) ~ O'rxun-Enasoy *saryg'* (o'g'uz, qipchoq *sari*) ~ mo'g'il. *shira* "oq" ekanligiga tayanib, bir qator tilshunoslar O'g'ur tarmog'ini mo'g'ilcha bilan qarindoshlikni eng ko'p saqlagan til o'laroq bilishadi. Qizig'i shundaki, O'rxun o'lkasi (Mo'g'iliston)da VII-VIII asrlarda bitiktoshlar tilida so'zlashuvchilar keng yoyilgan bir pallada Sharqy Yevropada o'g'ur turklari (G'arbiy xun, o'g'ur, savir, avar, bulg'or, xazar) o'z ustunligini o'rnatgan bo'lib, ulardan bugungacha o'nlab so'zlar (ayniqa, venger tilidagi o'zlashmalar) — atoqli ot va unvonlar yetib kelgan [Dibo 2007, 29-31, 36-37]. Vizantiya (yunon) yozma manbalarida ular bilan bog'liq quyidagicha kishi ismlar saqlanib qolgan bo'lib, ulardan ayrimlarini keltiramiz:

Διγγιρζιχ “dengizchi”, Χαράτων “Qora-to‘n”, Βασιχ “Bars, bars kabi”, Κουρσίχ “kurashchan, jasur”, Ηρέκαν “Arig‘qan”, Βαλαχ / Μαλαχ “Biror hayvonning kenja bolasi”, Βαλμάχ “Bashmoq/Barmoq (?)”, Βαρηζ “Bars”, Έλιγερ “Elig (hukmdor)-er”, Κούτιλζις “Qut-elchi”, Χαγάνος “xoqon”, Βαϊανός “Bay / Bayan”, Βοοκολαβράς “Bo‘g‘-qlonuz”, Κοχ “ko‘k”, Σόλαχος “so‘loq (chapaqay)”, Ταργιτης (mo‘g‘il. *tergechi(n)* “aravachi”, eski turk. **tegräkchi*), Κοσένζης “ko‘zanchi” (turk. *ko‘zan* “olako‘zan”), Μουχλώ, Τουγά va Βουγά (keyingi ikkalasi xotin-qizlar ismi) va b.

Lotincha yozma manbalarda esa Attila “Idilli”, Ellak “Elik” (hukmdor), Mundzukus “Bunchuq/Munchoq, *tudunus* “tudun” (noib), *iugurrus* “yug‘rush” (vazir), *canuzauci/camzauci* “qam-savchi” (shomon-tergovchi) kabi atoqli ot va unvonlari uchrab, ular turkiy til negizidadir [Golden 2002, 70, 72, 85, 89]. Shuningdek, Sharqy yevropa (Dunay, Qora dengizning shimoli, Shimoliy Kavkaz, Volga — Urolbo‘yi)dan topilgan ilk o‘rta asrlarga tegishli turli buyumlar sirtidagi bitiklarning sezilarli bir qismi bulg‘or, xazar kabi “O‘g‘ur turklari”ga tegishlidir [Bensing 1986, 11–28; Tekin 1987, 43–44, 54; Mudrak 2005, 83–106].

O‘g‘ur tarmog‘idagilar milodiy IV–V asrlarda Sharqiy Yevropaga kelishlaridan oldin, Urol va G‘arbiy Sibir kengliklarida, shuningdek, Qozog‘ston dashtlari, Jung‘oriya pasttekisligi va Oltoy tog‘larining g‘arbiy etaklarida yashab, keyinchalik olis kunbotardagi o‘lkalarga ko‘chishgan [Otkan 1991, 773–780, 784]. Sanab o‘tilgan o‘lkalarda yashovchilar va ularning qo‘shni elatlari Xitoydan shimol va shimoli-g‘arbda yashab, yilnomalarda *hsiung-nu* (xun), *yue-ban*, *gao-che* (lug‘. “yuksak aravalilar”), *te-le* (*tegrek “arava”), *xu-a* “avar”, *i-da* (eftalit), *syau-bi* “savir”, *mu-jung* (mojor) kabi turli etnonimlar bilan atalsalar-da, ularning ko‘pchiligi tili o‘xshash elatlar o‘laroq eslatib o‘tilgan. Ushbu el-uluslarning Sharqiy yevropaga ko‘chishini milodiy III–IV asrlarda xunlar boshlab bergan bo‘lib, qolganlari birin-ketin ularning izidan borishgan. Ushbu ko‘chmanchi elatlar to‘g‘risida chuqur izlanishlar olib borgan ayrim g‘arblik tilshunoslar yevropa xunlari tilini “turkiy va mo‘g‘il tillari orasidagi, chamasi birinchisiga yaqinroq oltoy tillaridan biri”, deb yozishgan [Pritsak 1982, 478–476; Golden 2002, 71].

Xitoyning shimoli va shimoli-g‘arbidagi kengliklarda yashagan ushbu ko‘chmanchi elatlar tilining o‘zaro o‘xshashligi yilnomalarda keltirib o‘tilsa-da, ayrim atoqi otlarni aytmaganda, ular bilan to‘g‘idan-to‘g‘i bog‘liq so‘zlar deyarli bizgacha yetib kelmagan. Shunday bo‘lishiga qaramay, *syau-bi* “savir”larning bir

tarmog'i o'laroq xitoy yilnomalarida tilga olingan *to-ba* (tabg'ch) urug'i va ularning 386–534 yillarda Xitoyni boshqargan Shimoliy Vey sulolasiga tegishli ko'plab atoqli ot va unvonlar, shuningdek, ayrim atama va iboralar yetib kelgan. Bu borada izlanishlar yuritgan P. Budberg quyidagicha so'zlarni xitoycha ma'nolari bilan solishtirib, ularning turkiy va mo'g'il negizlarini aniqlagan:

1) *K'o-sun* "qirolicha" — turk. **qasun ~ qatun ~ qayatun* "xotun — malika, xonning bosh xotinining unvoni";

2) *K'o-po-chên* "eshikog'si" — turk. *qapağčîn* "qapug'chi, eshikog'asi";

3) *Ch'i-wan-chên* "tilmoch" — mo'g'il. *kälmärčîn* "tilmoch". Shu o'rinda "til" ma'nosidagi mo'g'ilcha *käl* so'zini turkiy tillardagi "kalaka", "kalchik" (duduq so'zlari bilan bir negizdan ekanligini aytib o'tish kerak.

4) *Pi-tê-chên* "kotib" — turk. *bitäkčîn* "bitikchi";

5) *Hsien-chên* "pochtachi" — turk. *yamčî* "yomchi, pochtachi";

6) *Tou-lu* "qonuniy bo'lmoq" — turk.-mo'g'il. *törü* "qonun, nizom, to'ra-tuzuk";

7) *K'u-jen-chên* (atoqli ot) — turk.-mo'g'il. *qoyinčîn/qoninčîn* "qo'ychi, cho'pon";

8) *A-kan* (unvon) — mo'g'il. *aqan* "aka, og'a". Shu o'rinda bu so'z eski turkchada *aqa* "aka" o'laroq uchrashini ham aytib o'tish kerak [Babayarov, Kubatin 2016, 32-36];

9) *K'o-han* (unvon) — turk.-mo'g'il. *qağan* "xoqon";

10) *Chih-chin* (shahzodalar unvoni) — turk. *tegin* > mo'g'il. *čigin* "shahzoda";

11) *Chih-chên* (ichki amaldorlar unvoni) — turk. *ič* "ichki";

12) *Ho-la-chên* "otliq jangchi" — turk. *atlačîn* "otliq";

13) *To-po-chên* "piyoda jangchi, tug'i" — turk.-mo'g'il. **tabaqčîn* "piyoda qo'shin, tovonchi". Bizningcha, bu so'zni eski turkcha *tapuğčî* "xizmatchi" so'zi bilan tenglashtirsa bo'ladi;

14) *Hu-lo-chên* "kamarlarni saqllovchi harbiy amaldor" — turk. **quraqčî / qorčî* "qo'rchi, kamarchi", mo'g'il. *xorčî*;

15) *So-tu-chên* (unvon) — turk.-mo'g'il. *sağdaqčîn* "o'q-yoy saqllovchi";

16) *P'u-ta-chên* "hukmdor kiyimlarini qo'riqllovchi amaldor" (unvon) — turk.-mo'g'il. *boğdaqčîn* "bo'g'chachi";

17) *Chê-hui-chên* (unvon) — turk.-mo'g'il. *jarğučî* "tergovchi";

18) *A-chên* "oshpaz" — turk. *aščîn* "oshchi, oshpaz" va b. [Boodberg 1936, 169–179; Clauson 1960, 114–118].

Qisqasi, *to-ba* (tabg'ach)lar tilidan yetib kelgan so'zlarning

ko'pchiligi turkcha va mo'g'ilcha so'zlar bilan uyg'unlikka egaligiga urg'u bergan P. Budberg ularning tili, o'z navbatida *syau-bi* tili "mo'g'ilcha atamalar ancha-muncha uchraydigan, biroq negizi turkiy bir til" bo'lganini yozadi [Boodberg 1936, 185; Çakmak 2003, 6]. Budbergning bu qarashi tadqiqotchilar orasida anchagina keng yoyilishi bilan birga unga qarshi chiqqanlar ham talaygina [Vovin 2007, 191–206]. Shunga qaramay, ko'pchilik tilshunoslar bu borada bir to'xtamga kelgan bo'lib, *syau-bilar* va ularning izdoshi yoki bir tarmog'i bo'lmish *to-ba* (tabg'ach) tarkibida ko'plab xun (proto-turk) va proto-mo'g'il urug'lari o'rin olganligi, ular orasida xunlarning salmog'i yuqori bo'lganini yozadilar [Bazin 1950, 323; Clauson 1960, 105–123; Çakmak 2003, 6; Yıldırım 2012, 2713–2714]. Ayniqsa, keyingi yillarda xitoy tilshunosi Sanping Chen tomonidan tabg'achlarning turkiy tilli bo'lganligi to'g'risidagi yangicha qarashlari ko'pchilik tadqiqotchilarning diqqatini tortdi [Chen Sanping 2012, 183–191]. Shu o'rinda Shimoli-G'arbiy Xitoyda yashagan *syau-bi* (savir) va *to-ba* (tabg'ach) elatlari bilan bog'liq etnonimlardan bir qanchasining keyinchalik Sharqiy Yevropaga ko'chgan bir qator turkiy elatlarning nomiga uyqash kelishini aytib o'tish kerak: *Hsien-pi* "savir" (*särbi*. Bu yerda undoshlar o'rin almashinuvi yuz bergan: *särbi* > *säbir/savir*), *Mu-lu-hui/Pu-lu-ken* "bulg'or" (turk. *bulğa* "aralashtirmoq, bulamoq", *Mu-jung / Mu-yü-kên* "mojor", *Wu-huan/Hu-a* "avar", *T'o-pa/Tabğaç* "chuvash" (*t ~ ch*; *ch ~ sh* almashinuvi, so'z o'rtasida *ğ* undoshining tushib qolishi) [Boodberg 1936, 301–302; Clauson 1960, 105–123; Golden 2002, 84].

Demak, ham milodiy ilk mingyillik o'rtalarida Oltoy tog'lari tevaragida yashagan elatlar, ham ilk o'rta asrlarda Sharqiy Yevropada tarqalgan el-uluslarning ko'pchiligi "O'rxun-Enasoy bitiktoshlari tili"da so'zlashuvchi boshqa turkiy elatlardan birmuncha ajralib turuvchi lahjada so'zlashgan bo'lib, bu tilni "O'g'ur turkchasi" deb atash keng yoyilgan. Xo'sh, unda har ikkala tarmoq — turkiy tillarning "Sharqiy xun" va "G'arbiy xun" tarmoqlari bitta ona tarmoqdan ajralib chiqqanini ko'rsatadigan dalillar bormi, Osiyo Xun saltanati boshqaruvchilarining tili ulardan qay biriga yaqinroq bo'lgan, degan savollarga qanday javob topsa bo'ladi? 648-yili kitob holiga keltirilgan xitoycha "Szin shu" ("Szin sulolasi tarixi") yilnomasida milodiy 329-yilgi voqeliklar bilan bog'liq *Hsiung-nu* (xun) tiliga tegishli bir jumla o'rin olgan bo'lib, xitoycha ag'darmasi ham saqlanib qolgan ushbu parchani tilshunoslarning ko'pchiligi turkiy til negizida quyidagicha o'giradilar:

秀支 替 剛 (Xiùzhī tìlīgāng) – 僕谷 禿 劬當 (Púgǔ qútūdāng)

A. Diboga ko'ra:

Sü-ge talî-t-kan – “Qo'shinni tashing (tashqariga undang),

Bökö-g göt-ök-ta-η – Bo'kuni tuting” [Dibo 2007, 77; Kisamov 2017, 78-79].

Bu yerda birinchi jumladagi *sü* – O'rxun bitiklarida “qo'shin” ma'nosidagi *sü* so'zi, *ge* — qadimgi turkcha jo'nalish kelishigi, *talî-t-kan* “tashing, tashqariga chiqaring” so'zlaridan iborat bo'lib, “qo'shinni tashqariga undang”, ya'ni “urushga chorlang” ma'nosidadir. Ikkinchi jumlada esa *Bökö-g* “Bo'ku” “qahramon, pahlavon” ma'nosidagi kishi ismi yoki unvoni, *-g, *gö-* qadimgi turkcha tushum kelishigi, *t-ök-ta-η* esa “tuting” so'zlari bilan ochiqatlanadi. Bundan ko'rinadiki, Xun boshqaruvchilaridan biri o'z qo'shiniga, urushga o'tlanib, Bo'ku ismli yog'iyini tutib kelish uchun buyruq bergan va bunga guvoh bo'lgan xitoyliklar uning og'zidan chiqqan so'zlarni shu tariqa yozuvga ko'chirishgan. Ieroglif yozuvda berilgan bo'lishiga qaramay, xun tili xususiyatlarini o'zida aks ettirgan ushbu til bilan qadimgi turkiy til — O'rxun-Enasoy bitiktoshlarining tili leksik va morfologik tomondan unchalik ko'p farqlanmagan. Shu bilan birga, *talî-t-kan* “tashing, tashqariga chiqaring” so'zi bitiktoshlardagidan ko'ra ko'proq “G'arbiy xun” (“O'g'ur turkchasi”)ga yaqinroq kelishini aytib o'tish kerak. Bu yerda bitiktoshlardagi *taşîq-* “chiqmoq, tashqariga chiqmoq” fe'lining *talî-* ko'rinishida kelishi uning ancha eski, arxaik ekanligini ko'rsatib turibdi. Shu ham borki, ushbu parchaning faqatgina leksik va morfologik tomonlarigina emas, balki tuzilishi va uslubiy tomoni qadimgi turkiy she'riyatga uyg'un keladi. Shu o'rinda bitiktoshlarda “qo'shin urushga bordi” ma'nosida *sü taşîqdî* iborasiga ko'p bor duch kelinishini [User, 2009: 376] ham aytib o'tish kerak. Demak, bir-biridan ancha uzoq davrlarda yozilganiga qaramay (birinchisi — mil. III asr, ikkinchisi — VIII asr) deyarli bir iboraning o'rin olishini qadimgi turkiy jamiyatning o'ziga xosligi, ya'ni turkiy elatlarning hayot tarzida harbiylik ustuvor ekanligi bilan bog'lashga undaydi.

Xulosa

Yuqorida qisqacha ko'rib chiqilgan ma'lumotlar negizida quyidagicha to'xtamlarga kelindi:

— xoh genetik qarindosh bo'lsin, xoh o'zaro qo'shnichilikdan o'xshashlik yuzaga kelgan bo'lsin, bugungi kunda “Oltay til oilasi” deb atalayotgan turk, mo'g'il, tungus-manjur, koreys va yapon tillari orasida bundan qariyb 5–6 ming yil oldin ajralib ketishlar boshlanadi.

Ular orasida turk va mo'g'il tillari o'rtasidagi birdamlik yana bir necha ming yillarga cho'zilsa-da, miloddan oldingi so'nggi mingyillikda bu birlik bir-biridan uzoqlasha boshlaydi. Shu mingyillikdan to milodiy bir mingyillikning o'rtalarigacha o'z holicha rivojlangan ilk turkcha — "proto-turk tili" bir qator tovushlarga ko'ra bugungi turkiy tillardan ayricha bo'lib, ushbu til milodning VII-VIII asrlarida yaratilgan "O'rxun-Enasoy bitiktoshlari" tilidan ancha o'zgachalikka ega edi;

— shu negizdagi "O'g'ur turkchasi" (turkiy tilning "G'arbiy xun tarmog'i", "Bulg'or turkchasi") turkiy tillarning tarixiy ildizlarini o'rganishda o'ziga xos o'rin tutib, turkiy tilli elatlarning geografik o'rni, ilk yurti, ko'chish bosqichlari, urug'-qabilaviy bo'linishi, boshqa tillar bilan qarindoshlik darajasi kabi bir necha masalalarning o'z yechimini topishida yordam beradi. Shu o'rinda "O'g'ur turklari" bilan u yoki bu darajada bog'lanuvchi el-uluslar, ayniqsa, ularning Sharqiy Yevropaga ko'chganlari "turkiy tilli", Shimoli-Sharqiy Xitoy va Oltoy tog'lari orasida yashaganlari esa "mo'g'il tilli" deb yuritilishi kabi chigalliklar kelajakda o'z yechimini topishi kerak bo'ladi;

— turkiy tilning "O'g'ur tarmog'i"ga kiruvchi G'arbiy xun, o'g'ur, savir, avar, bulg'or, xazar tillari bugungi kunda "o'lik tillar" sanalsa-da, ularning kenja avlodi — chuvashcha proto-turk tili bo'yicha tushunchalarimizni boyitadi. Ayniqsa, qadimgi turkiylar jamiyatida o'ziga xos o'rin egallagan diniy tushunchalar bilan bog'liq "Tangri", "qut", siyosiy uyushuv, boshqaruv va davlatchilikka tegishli "el", "o'rda", "yabg'u", "xoqon", "xotun", "tegin", "erkin", "su" (qo'shin) kabi so'zlar Turk xoqonligi o'rtaga chiqishidan oldin ham turkiy negizli siyosiy uyushmalarda keng qo'llanilganini ko'rsatadi;

— "O'g'ur tarmog'i"dagi el-uluslar miloddan oldingi mingyillikning o'rtalaridagi proto-turkcha xususiyatlarni birmuncha saqlagan bo'lib, ularning tili oltoy tillari orasida turkiy til turkumiga eng yaqin guruh sanaluvchi mo'g'ilcha bilan birmuncha umumiylikka ega. Bu nafaqat har ikkala guruh tillaridagi so'z va so'z birikmalarida emas, balki so'z yasovchi qo'shimchalarda o'xshashlik borligida ko'zga tashlanadi;

— boshlang'ichda Oltoy tog'lari tevaragida, aniqrog'i, ushbu tog' tizmalarining janubiy va g'arbiy etaklarida yashagan, keyinchalik — milodiy mingyillikning ilk asrlarida G'arbiy Sibir (Shimoliy Qozog'iston — Uralbo'ylari)da keng yoyila boshlagan "O'g'ur turklari" ilk o'rta asrlarda kunbotarga — Sharqiy Yevropa (Volgabo'yi, Shimoliy Kavkaz, Qoradengiz shimoli, Karpat tog'lari, Bolqon yarim oroli)ga ko'chib, bu yerlardan o'zidan bir qator

etnografik va lingvistik izlar qoldiradilar. Ulardan biri — bulg'orlar slavyanlashgan bo'lsa, o'n-o'g'ur va mojarlar, bugungi venger xalqining etnik shakllanishida qatnashib, fin-ugorlashib ketadilar;

— bugungi kundagi eng ko'p sonli turkiy xalqlar so'zlashadigan til — “O'rxun-Enasoy turkchasi” esa ushbu tarmoqdan anchagina farqli bo'lib, o'g'uz, qarluq, qipchoq, xalaj, Janubiy Sibir turkiy lahjalarining ota-bobolari ushbu tilda so'zlashishgan. O'z o'rnida u xun tilining “Sharqiy tarmog'i” sifatida “G'arbiy tarmoq bilan bitta negizdan o'sib chiqqan. Turk xoqonligi (552-744)dan ancha oldin — milodiy III–IV asrlarida yuz bergan bu jarayon nafaqat har ikkala tarmoqning til xususiyatlarida, balki etnik atamalarida ham o'zaro uyg'unlik borligida ko'zga tashlanadi (*ogur/o'g'ur ~ o'g'uz; to'qurg'ur/qutrig'ur ~ to'g'uzg'uz* “to'qquz o'g'uz”; *on-ogur/o'n-o'g'ur ~ *o'n-o'g'uz*).

Xullas, birmuncha yaqin deb sanaladigan turk, mo'g'il, tungus-manchjur va ularga o'ta uzoq qarindosh deb bilinadigan koreys va yapon tillarini o'z ichiga oluvchi “Oltoy til oilasi” nazariyasi to'laonli o'z yechimini topmagan bo'lsa-da, uzoq va yaqin o'tmishidan yuzlab, minglab so'zlar yetib kelgan turkiy tilga tegishli ilk so'zlarni aniqlabgina qolmay, uning qanday bosqichlarni bosib o'tganini kuzata olamiz. Qizig'i shundaki, ular deyarli ikki yarim ming yildan beri unchalik o'zgarishga uchramasdan bugungacha saqlanib qolgan.

Adabiyotlar

- Babayar, G. 2011. “Köktürk tarihi için bir kaynak olarak Oğuz-name: destanda Köktürk-Selçuklu tarihinin karıştırılması üzerine”. Kitobda *Özkan İzgi Armağanı*, 121-134. Ankara.
- Бабаяров, Г., Кубатин, А. 2010. “Некоторые аспекты взаимоотношений между кушанами и древними тюрками в свете нумизматических данных”. Kitobda *Этнос ва маданият: анъанавийлик ва замонавийлик, “Академик Карим Шониезов ўқишлари” туркумида этнологларнинг V Республика илмий конференцияси материаллари*, 64 – 74. Тошкент.
- Babayarov, G., Kubatin, A. 2013. “Old Turkic titles used before the Turkic Qaghanate”. Kitobda *Yalım Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armağanı*. Ed. Hatice Şirin User, 153-165. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Бабаяров, Г., Кубатин, А. 2016. “К вопросу о новом прочтении и интерпретации некоторых слов и фраз в Енисейских памятниках Е-144, Е-48, Е-37, Ю-10”. *Эпиграфика Востока. Вып. 32*, 3 – 36. Москва: Институт востоковедение.
- Баходиров, Р. 2009. “История Востока в “Ключах наук”. *Шарқшунослик* 14,

108-117.

- Бенцинг, Н. 1986. "Языки гуннов, дунайских и волжских булгар". *Зарубежная тюркология. Вып. I. Древние тюркские языки и литературы*, 11-28. Москва: Наука.
- Бичурин, Н. Я. 1950. *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. В 3-х томах. Том I.* Москва – Ленинград: Изд. АН СССР.
- Boodberg, P. A. 1936. "The Language of the T'o-Pa Wei". *Harvard Journal of Asiatic Studies* Vol. 1, No. 2: 167-185.
- Boodberg, P. A. 1936. "Two notes on The History of Chinese Frontier". *Harvard Journal of Asiatic Studies* Vol. 1, No. ¾: 283-307.
- Boodberg, P. A. 1939. "Marginalia to The Histories of The Northern Dynasties". *Harvard Journal of Asiatic Studies* Vol. 4, No. ¾: 230-283.
- Bosworth, C. E., Clauson, G. 1965. "Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia". *JRAS* No. ½: 2-12.
- Demir, N., Yılmaz, E. 2002. "Ural-Altay Dilleri ve Altay Dilleri Teorisi". *Türkler*, c. I: 394-402.
- Dibo, A., Starostin, G. 2008. "In Defense of the Comparative Method or The End of the Vovin Controversy". *Aspects of Comparative Linguistics* 3: 119-258.
- Дыбо, А.В. 2007. *Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период.* Москва: Вост. лит.
- Doerfer, G. 1973. "Zur Sprache der Hunnen". *CAJ* 17/1: 1-51.
- Дёрфер, Г. 1986. "О языке гуннов". *Зарубежная тюркология. Вып. I. Древние тюркские языки и литературы*, 71–134. Москва: Наука.
- Grenet, F., de la Vaissière, E. 2002. "The last days of Panjikent". *Silk Road Art and Archaeology*, 155-196. Kamakura.
- Gömeç, S. 2004. "Oğuz Kağan'ın kimliği, Oğuzlar ve Oğuz Kağan Destanları üzerine bir-iki söz". *AÜ DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi* 35: 113-121.
- Ильясов, Дж. Я. 1999. "Эфталиты – алхоны в Чаганиане". *Нумизматика Центральной Азии* 04: 32–41.
- Исоматов, М. М. 2009. *Эфталитское государство и его роль в истории Центральной Азии.* Автореф. дисс. на соискание ученой степени д.и.н. Душанбе: ТГПУ им. С. Айни.
- Кисамов, Н. 2017. "Хуннское пророчество". В книге *Вопросы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии. Вып. 2. Древность. Средние века. Новое время*, 59 – 82. Ташкент: LAP LAMBERT Academic Publishing.
- Konukçu, E. 2002. "Akhunlar". *TÜRKLER, Cilt I.* 827-830.
- Кошғарий, Махмуд. 1960–1963. *Девону-луғот ит-турк (Туркий сўзлар девони).* Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 3 томлик. Тошкент: Фан.
- Lurje, P. 2010. *Personal names in Sogdian texts in Iranisches Personennamenbuch 2. Mitteliranische Personennamen 8.* Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Maenchen-Helfen, O. *The World of the Huns. Studies in Their History and Culture.* Berkeley: University of California Press.
- Максудов, Ф., Бабаяров, Г. 2009. "К этимологии топонима Чач". В книге

- Столице Узбекистана Ташкенту 2200 лет, 199-205. Тошкент.
- Menges, K.H. 1968. *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies*. Wiesbaden.
- Miller, R. A. 1971. *Japanese and Other Altaic Languages*. Chicago-London.
- Мудрак, О. А. 2005. "Заметки о языке и культуре дунайских булгар". *Orientalia et Classica VI. Аспекты компаративистики 1*: 83-106.
- Немет, Ю. 1976. "К вопросу об аварях" (перевод с немецкого И. Г. Добродомова). В книге *Turcologica. К 75-летию академика А. Н. Кононова*, 298-305. Ленинград: Наука.
- Otkan, P. 1991. "IV. yüzyılda Kuzey Çin'deki Yabancı Halkların Yerleşim Alanları ve Nüfusu". *Erdem*, C. 5/15, S. 15: 773-790.
- Pelliot, P. 1920-1921 "Note sur les Tou-yu-houen et les Sou-p'i". T'oung Pao, Second Series, Vol. 20, No. 5: 323-331.
- Пилипчук, Я. В. 2016. "Этничность и историческая география владений эфталитов". *Иран-наме. Вып. 1-2 (37-38)*: 423-448.
- Poppe, N. 1957. *Introduction to Altaic Linguistics*. Wiesbaden.
- Poppe, N. 1960. "Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen". *Kitobda I. Vergleichende Lautlehre*, 57 - 68. Wiesbaden.
- Poppe, N. 1972. "A New Symposium on the Altaic Theory". *CAJ* 16: 37-58.
- Потапов, Л. П. 1969. *Этнический состав и происхождение алтайцев (Историко-этнографический очерк)*. Ленинград: Наука.
- Pulleyblank, E. G. "The Constantal System of Old Chinese". *Asia Major* 9: 58-144, 206-265.
- Пуллиблэнк, Э. Дж. 1986. "Язык сюнну". *Зарубежная тюркология. Вып. I. Древние тюркские языки и литературы*, 29-70. Москва: Наука.
- Pritsak, O. 1982. "The Language of the Attila Clan". *HUS*, 428-476.
- Қўчқортоев, И., Исабеков, Б. 1984. *Туркий филология кириш. Ўқитувчи*. Тошкент: Тошкент.
- Rahman, A., Grenet, F., Sims-Williams, N. 2006. "A Hunnish Kushan-shah". *Journal of Inner Asian Art and Archaeology* 1: 125-131.
- Ramstedt, G. 1924. "A Comparison of the Altaic Languages with Japanese". *Transactions of the Asiatic Society of Japan* 2nd ser. 1: 41-54.
- Ramstedt, G. 1957. "Einführung in die altaische Sprachwissenschaft". *I. Lautlehre MSFOu, CIV*.
- Róna-Tas, A. 1986. *Language and History. Contributions to Comparative Altaistics*, Szeged.
- Ртвеладзе, Э. В. 2004. "Монеты Катфара / Гатфара – предводителя гуннов". *Нумизматика Центральной Азии VII*: 106-109.
- Clauson, G. 1956. "The Case Against the Altaic Theory". *CAJ* II: 181-187.
- Clauson, G. 1960. Turk, Mongol, Tungus. *Asia Major* VIII/1: 105-123.
- Starostin, S., Dybo, A., Mudrak, O. 2003. *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Boston-Leiden: Brill.
- Tekin, T. 1976. "Altay Dilleri Teorisi". *Türk Dünyası El Kitabı*, 118-130. Ankara.
- Tekin, T. 1987. *Tuna Bulgarları ve dilleri*. Ankara: TDK.
- Tekin, T. 1993. *Hunların Dili*. Yenişehir: Anlara.
- Tekin, T. 2008. "Türkçenin yakın ve uzak akrabaları". *TDA 18. Talat Tekin Armağanı*, 18-27. Ankara.
- Толстов, С. П. 1948. *Древний Хорезм*. Москва.

- User, Ş. H. 2009. *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi*. 1. Baskı. Konya: Kömen Yayınları.
- Vaissière, E. de la. 2003. Is There a "Nationality of the Hephtalites?". *Bulleten of the Asia Institute*. New Series. Vol. 17: 119-132.
- Vaissière, E. de la. 2005. "Huns et Xiongnu". *Central Asiatic Journal* 49/1: 3-26.
- Вессьер, Э. де ла. 2014. "Хунны и сюнну". *Археология и история Центральной Азии в трудах французских ученых. Том II*, 117-133. Самарканд: МИЦАИ.
- Владимирцов, Б. Я. 1929. *Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхасского наречия. Введения и фонетика*. Ленинград.
- Vovin, A. 2005. "The End of the Altaic Controversy". *CAJ* 49/1: 71-132.
- Vovin, A. 2007. "Once Again on the Tabgač Language". *Mongolian Studies* XXIX: 191-206.
- Vovin, A. 2007. "Once again on the etymology of the title *qayan*". *Studia Etnologica Cracoviensia* vol. 12: 177-187.
- Voynikov, Zh. 2018. *Who are the ancient Bulgarians or protobulgars?* Sofia.
- Хўжаев, А. 1995. "Тунгонлар, солор, хитой, туролар". *Шарқшуослик* 6: 135-148.
- Yıldırım, K. 2012. "Erken Tabgaç (T'o-pa) Tarihinin Ana Hatları (Wei Shu'nun İlk Bölümüne Göre)". *Turkish Studies. International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Vol. 7/3: 2711-2738.
- Yılmaz, E. 2018. "İki Binli Yılların Başında Altay Dilleri Araştırmaları: Çalışmalar, Yöntemler, Eğilimler". *Turkic Linguistics and Philology* 1/1: 1-15.
- Щербак, А. М. 1959. "О алтайской гипотезе в языкознании". *Вопросы языкознания* 2: 31-45.
- Shirota, Sh. 2005. "The Chinese Chroniclers of the Khazars: Notes on Khazaria in Tang Period Texts". *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 14: 231-261.
- Çakmak, T. 2003. "Hsiung-nu (Hun) kişi ad ve unvanlarının Eski Çince yazı çevirimi". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Entitüsü Dergisi* 21: 1-17.
- Chavannes, E. "Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux". *Sbornik trudov Orxonskoy ekspeditsii*, Vip. 6. SPb: 1903.
- Chen, Sanping. 2012. *Multicultural China in the Early Medieval Ages*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

G. Babayarov

(Tashkent, Uzbekistan)

boboyorov_g@navoiy-uni.uz

The Proto-turkic Epoch of the Turkic Language: the Branches of Xun and Ogur-bulgar

Abstract

Today Turkic languages are divided into 3 main large dialects like Oghuz, Qarluq, Qipchaq and relatively small dialects such as Halač, Southern Siberian Turkic, Chuvash, and Yakut (Saha). Each or most of these dialects are the followers of the language of the ancient Turkic – “the language of the Orkhon-Yenisey inscriptions”, i.e. according to some Turkologists, they are the directly follower of the Common Turkic, and some of them different from these languages. Especially, this is very obvious in languages of Chuvash and in language of Volga Bulgarians of the Middle ages, for them the terms of “the followers of proto-Turkic language” or “a branch of the Hun language” are widely accepted. In this article, the terms “proto-Turkic” or “Hun language” the author try to analyze the questions what lies the behind these terms and why Altaic scholars or Turkologists came to conclusion that the aforementioned dialects are considered to be Proto-Turkic.

Key words: *Old Turkic language, Common Turkic language, Hun, Ogur/Bulgar Turks, Mongols, Orkhon-Yenisey inscriptions.*

About the author: Gaybulla Boboyorov – Doctor of Sciences in History, Tashkent State university of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi'i.

Recommended citation: Babayarov, Gaybulla. 2019. “The Proto-turkic Epoch of the Turkic Language: the Branches of Xun and Ogur-bulgar”. *Golden scripts* 3: 81—106.

References

- Babayar, G. 2011. “Köktürk tarihi için bir kaynak olarak Oğuz-name: destanda Köktürk-Selçuklu tarihinin karıştırılması üzerine”. *Kitobda Özkan İzgi Armağanı*, 121-134. Ankara.
- Babayarov, G., Kubatin, A. 2010. “Nekotorie aspekti vzaimootnosheniy mejdu kushanami i drevnimi tyurkami v svete numizmaticheskix dannix”. *Kitobda Etnos va madaniyat: an'anaviylik va zamonaviylik, “Akademik Karim Shoniyozov o'qishlari” turkumida etnologlarning V Respublika*

ilmiy konferensiyasi materiallari, 64 – 74. Toshkent.

- Babayarov, G., Kubatin, A. 2013. "Old Turkic titles used before the Turkic Qaghanate". Kitobda *Yalım Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armağanı*. Ed. Hatice Şirin User, 153-165. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Babayarov, G., Kubatin, A. 2016. "K voprosu o novom prochtenii i interpretatsii nekotorykh slov i fraz v Yeniseyskix pamyatnikax Ye-144, Ye-48, Ye-37, Yu-10". *Epigrafiika Vostoka. Vip. 32, 3 – 36*. Moskva: Institut vostokovedenie.
- Baxodirov, R. 2009. "Istoriya Vostoka v "Klyuchax nauk". *Sharqshunoslik* 14, 108-117.
- Bensing, N. 1986. "Yaziki gunnov, dunayskix i voljskix bulgar". *Zarubejnaya tyurkologiya. Vip. I. Drevnie tyurkskie yaziki i literaturi*, 11-28. Moskva: Nauka.
- Bichurin, N. Ya. 1950. *Sobranie svedeniy o narodax, obitavshix v Sredney Azii v drevnie vremena. V 3-x tomax. Tom I*. Moskva – Leningrad: Izd. AN SSSR.
- Boodberg, P. A. 1936. "The Language of the T'o-Pa Wei". *Harvard Journal of Asiatic Studies* Vol. 1, No. 2: 167-185.
- Boodberg, P. A. 1936. "Two notes on The History of Chinese Frontier". *Harvard Journal of Asiatic Studies* Vol. 1, No. ¾: 283-307.
- Boodberg, P. A. 1939. "Marginalia to The Histories of The Northern Dynasties". *Harvard Journal of Asiatic Studies* Vol. 4, No. ¾: 230-283.
- Bosworth, C. E., Clauson, G. 1965. "Al-Xwārazmī on the Peoples of Central Asia". *JRAS* No. ½: 2-12.
- Demir, N., Yılmaz, E. 2002. "Ural-Altay Dilleri ve Altay Dilleri Teorisi". *Türkler*, c. I: 394-402.
- Dibo, A., Starostin, G. 2008. "In Defense of the Comparative Method or The End of the Vovin Controversy". *Aspects of Comparative Linguistics* 3: 119-258.
- Dibo, A.V. 2007. *Lingvisticheskie kontakti rannix tyurkov. Leksicheskiy fond. Pratyurkskiy period*. Moskva: Vost. lit.
- Doerfer, G. 1973. "Zur Sprache der Hunnen". *CAJ* 17/1: 1-51.
- Dyorfer, G. 1986. "O yazike gunnov". *Zarubejnaya tyurkologiya. Vip. I. Drevnie tyurkskie yaziki i literaturi*, 71–134. Moskva: Nauka.
- Grenet, F., de la Vaissière, E. 2002. "The last days of Panjikent". *Silk Road Art and Archaeology*, 155-196. Kamakura.
- Gömeç, S. 2004. "Oğuz Kağan'ın kimliği, Oğuzlar ve Oğuz Kağan Destanları üzerine bir-iki söz". *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* 35: 113-121.
- Ilyasov, Dj. Ya. 1999. "Eftaliti – alxoni v Chaganiane". *Numizmatika sentralnoy Azii* 04: 32–41.
- Isomatov, M. M. 2009. *Eftalitskoe gosudarstvo i yego rol v istorii sentralnoy Azii*. Avtoref. diss. na soiskanie uchenoy stepeni d.i.n. Dushanbe: TGPU im. S. Ayni.
- Kisamov, N. 2017. "Xunnskoe prorochestvo". V knige *Voprosi etnogeneza i etnicheskoy istorii narodov Sredney Azii. Vip. 2. Drevnost. Srednie veka. Novoe vremya*, 59 – 82. Tashkent: LAP LAMBERT Academic Publishing.
- Konukçu, E. 2002. "Akhunlar". *TÜRKLER, Cilt I*. 827-830.
- Koshg'ariy, Mahmud. 1960–1963. *Devonu-lug'ot it-turk (Turkiy so'zlar devoni)*. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S. M. Mutallibov. 3 tomlik. Toshkent: Fan.

- Lurje, P. 2010. *Personal names in Sogdian texts in Iranisches Personennamenbuch 2. Mitteliranische Personennamen 8*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Maenchen-Helfen, O. *The World of the Huns. Studies in Their History and Culture*. Berkeley: University of California Press.
- Maksudov, F., Babayarov, G. 2009. "K etimologii toponima Chach". V knige *Stolitse Uzbekistana Tashkentu 2200 let*, 199-205. Toshkent.
- Menges, K.H. 1968. *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies*. Wiesbaden.
- Miller, R. A. 1971. *Japanese and Other Altaic Languages*. Chicago-London.
- Mudrak, O. A. 2005. "Zametki o yazike i kulture dunayskix bulgar". *Orientalia et Classica VI. Aspekti komparativistiki 1*: 83-106.
- Nemet, Yu. 1976. "K voprosu ob avarax" (perevod s nemeskogo I. G. Dobrodomova). V knige *Turcologica. K 75-letiyu akademika A. N. Kononova*, 298-305. Leningrad: Nauka.
- Otkan, P. 1991. "IV. yüzyılda Kuzey Çin'deki Yabancı Halkların Yerleşim Alanları ve Nüfusu". *Erdem*, C. 5/15, S. 15: 773-790.
- Pelliot, P. 1920-1921 "Note sur les Tou-yu-houen et les Sou-p'i". T'oung Pao, Second Series, Vol. 20, No. 5: 323-331.
- Pilipchuk, Ya. V. 2016. "Etnichnost i istoricheskaya geografiya vladeniy eftalitov". *Iran-name. Vip. 1-2 (37-38)*: 423-448.
- Poppe, N. 1957. *Introduction to Altaic Linguistics*. Wiesbaden.
- Poppe, N. 1960. "Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen". Kitobda *I. Vergleichende Lautlehre*, 57 - 68. Wiesbaden.
- Poppe, N. 1972. "A New Symposium on the Altaic Theory". *CAJ* 16: 37-58.
- Potapov, L. P. 1969. *Etnicheskij sostav i proisxođenje altaysev (Istoriko-etnograficheskij ocherk)*. Leningrad: Nauka.
- Pulleyblank, E. G. "The Constantal System of Old Chinese". *Asia Major* 9: 58-144, 206-265.
- Pulliblenk, E. Dj. 1986. "Yazik syunnu". *Zarubejnaya tyurkologiya. Vip. I. Drevnie tyurkskie yaziki i literaturi*, 29-70. Moskva: Nauka.
- Pritsak, O. 1982. "The Language of the Attila Clan". *HUS*, 428-476.
- Qo'chqorto'ev, I., Isabekov, B. 1984. *Turkiy filologiya kirish*. Toshkent: O'qituvchi.
- Rahman, A., Grenet, F., Sims-Williams, N. 2006. "A Hunnish Kushan-shah". *Journal of Inner Asian Art and Archaeology* 1: 125-131.
- Ramstedt, G. 1924. "A Comparison of the Altaic Languages with Japanese". *Transactions of the Asiatic Society of Japan* 2nd ser. 1: 41-54.
- Ramstedt, G. 1957. "Einführung in die altaische Sprachwissenschaft". *I. Lautlehre MSFOu, CIV*.
- Róna-Tas, A. 1986. *Language and History*. Contributions to Comparative Altaistics, Szeged.
- Rtveladze, E. V. 2004. "Moneti Katfara / Gafara – predvoditelya gunnov". *Numizmatika sentralnoy Azii VII*: 106-109.
- Clauson, G. 1956. "The Case Against the Altaic Theory". *CAJ* II: 181-187.
- Clauson, G. 1960. Turk, Mongol, Tungus. *Asia Major* VIII/1: 105-123.
- Starostin, S., Dybo, A., Mudrak, O. 2003. *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. Boston-Leiden: Brill.
- Tekin, T. 1976. "Altay Dilleri Teorisi". *Türk Dünyası El Kitabı*, 118-130. Ankara.
- Tekin, T. 1987. *Tuna Bulgarları ve dilleri*. Ankara: TDK.
- Tekin, T. 1993. *Hunların Dili*. Yenişehir: Anlara.

- Tekin, T. 2008. "Türkçenin yakın ve uzak akrabaları". *TDA 18. Talat Tekin Armağanı*, 18-27. Ankara.
- Tolstov, S. P. 1948. *Drevniy Xorezm*. Moskva.
- User, Ş. H. 2009. *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi*. 1. Baskı. Konya: Kömen Yayınları.
- Vaissière, E. de la. 2003. Is There a "Nationality of the Hephtalites?". *Bulleten of the Asia Institute*. New Series. Vol. 17: 119-132.
- Vaissière, E. de la. 2005. "Huns et Xiongnu". *Central Asiatic Journal* 49/1: 3-26.
- Vesser, E. de la. 2014. "Xunni i syunnu". *Arxeologiya i istoriya sentralnoy Azii v trudax fransuzskix uchenix. Tom II*, 117-133. Samarkand: MITSAL.
- Vladimirsov, B. Ya. 1929. *Sravnitel'naya grammatika mongolskogo pismennogo yazika i xalxasskogo narechiya. Vvedeniya i fonetika*. Leningrad.
- Vovin, A. 2005. "The End of the Altaic Controversy". *CAJ* 49/1: 71-132.
- Vovin, A. 2007. "Once Again on the Tabgač Language". *Mongolian Studies* XXIX: 191-206.
- Vovin, A. 2007. "Once again on the etymology of the title *qayan*". *Studia Etnologica Cracoviensia* vol. 12: 177-187.
- Voynikov, Zh. 2018. *Who are the ancient Bulgarians or protobulgars?* Sofia.
- Xo'jaev, A. 1995. "Tungonlar, solor, xitoy, turolar". *Sharqshuoslik* 6: 135-148.
- Yıldırım, K. 2012. "Erken Tabgaç (T'o-pa) Tarihinin Ana Hatları (Wei Shu'nun İlk Bölümüne Göre)". *Turkish Studies. International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Vol. 7/3: 2711-2738.
- Yılmaz, E. 2018. "İki Binli Yılların Başında Altay Dilleri Araştırmaları: Çalışmalar, Yöntemler, Eğilimler". *Turkic Linguistics and Philology* 1/1: 1-15.
- Ицербак, А. М. 1959. "О алтаyskoy гипотезе в языкознании". *Вопросы языкознания* 2: 31-45.
- Shirota, Sh. 2005. "The Chinese Chroniclers of the Khazars: Notes on Khazaria in Tang Period Texts". *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 14: 231-261.
- Çakmak, T. 2003. "Hsiung-nu (Hun) kişi ad ve unvanlarının Eski Çince yazı çevirimi". *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Entitüsü Dergisi* 21: 1-17.
- Chavannes, E. "Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux". *Sbornik trudov Orxonskoy ekspeditsii*, Vip. 6. SPb: 1903.
- Chen, Sanping. 2012. *Multicultural China in the Early Medieval Ages*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.